

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

T.C.'nin 100. Yılı Özel Sayısı, Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss. 149-162.

Geliş Tarihi–Received Date: 20.05.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 14.08.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

DEVLET GÜNEŞİNİN BATIŞA GEÇİŞİ:

MİRZA SÂMİ YORUMUNDA SEMERKANT İŞGALİ

 10.53718/GTTAD.1299846

 SHARİFA TOSHOVA*

ÖZ

Türkistan topraklarının Rusya İmparatorluğu tarafından işgal edilmesi son derece önemli, çelişkili bir konu olarak her zaman tarihçilerin dikkat merkezinde olmuştur. Ama ne yazık ki, işgal arifesinde bölgedeki durum, askeri hareketlerin detayları sömürgeci generaller ve sömürgecilerin taraftarı tarihçilerce tek taraflı ele alınmıştır. Aynı şekilde Rusya İmparatorluğu orduları tarafından Semerkant'ın işgal edilmesi ayrıntıları da çoğu kaynaklarda objektiflikten uzak bir şekilde değerlendirilmiştir. Özellikle, askeri haber kaynaklarında, dünyaca ünlü cihangir Emir Timur'un başkenti Semerkant'ın savaşız teslim olduğu ifade edilmiştir. Adaletin sağlanması için mahkemede hem davalı hem davacı tarafların dinlendiği gibi, işgal dönemi tarihinin aydınlatılmasında yerel tarihçilerin eserlerinin de dahil edilmesi tarihi gerçekliğin ortaya çıkarılmasını sağlayacaktır. Dolayısıyla bu makalede uzun yıllar Buhara Emiri Muzafferhan (1860-1885) sarayında münşi olarak görev yapan Mirza Abdulazim Sâmî'nin tarihi eserlerine dayanarak, Semerkant'ın Rus orduları tarafından işgal süreci değerlendirilecektir. Zira Rusya-Buhara savaşında “Vakinigar” (olayları gözlemleyen) göreviyle savaş alanlarında bulunarak, savaş ayrıntılarını birebir gözlemlemiş olması açısından da bu tarihçinin verdiği bilgiler son derece büyük önem arz etmektedir.

Genel olarak Rusya devletinin XVI. yüzyıldan itibaren düzenlediği sömürgeci seferlerinde – 1552 yılında Kazan, daha sonra Sibirya, Kırım ve Kafkasya'nın işgalinde yerli halkların adına onların güya “kendi rızalarıyla” Rusya'ya katılma isteklerini beyan eden sahte belgeler düzenlediği malumdur. Rusya tarafından Türkistan hanlıklarının işgalinde de bu politika kullanılmıştır. Makalede Semerkant şehrinin işgalinde düzenlenen sahte mektuplar konusu da ele alınacaktır.

Semerkant şehri düşmana teslim edildikten sonra Emir Muzaffer'in oğlu Abdülmelik Tora önderliğinde şehri geri almak üzere askerî harekât başlatılmıştır. Semerkant'ın alındığı sırada Guzar'da bulunan veliaht şehzade, haberi alınca hemen harekete geçmiştir. Onun komutanları Hisar aşiretleri, Şerabad Kongratları ve Ersarı Türkmenlerine mektup göndererek onları cihada davet etmeye başlamış, neticede tüm eyaletlerden cihad isteyen insanlar gelip, Guzar'da toplanmıştır. Üç gün içerisinde silah yapımını tamamladıktan sonra Abdülmelik Tora, ordusuyla Guzar'dan ayrılarak Şehrisabz üzerinden Semerkant'a doğru yürümüştür. Şehrisabz ve Kitab Beyleri de 20 bin kişilik ordu ve cihatçı halkıyla birlikte Abdülmelik'i takip etmiştir. Semerkant'a ulaştıklarında oranın halkı da Tora'ya katılmıştır, nitekim Rus ordusunun Buhara'ya gitmesinin ardından orada da savaş hazırlıkları başlatılmış bulunuyordu. Birleşik güçler, Semerkant'ta kalan az sayılı Rus garnizonunun saklandığı kaleyi kuşatma altına almış, çok sayıda düşman askerini öldürmüştü ve şehri geri almaya çok yaklaşmıştı. Fakat Şehrisabz ordusunun ayrılması ve Semerkant ayaklanmasına ilişkin haberi duyan Kaufman'ın planını yarıda bırakarak Semerkant'a dönmesi nedeniyle Abdülmelik Tora'nın başlattığı girişim tamamlanamamıştır. Buna rağmen Abdülmelik Tora ömrünün sonuna kadar ülkesini işgalcilerden kurtarma mücadelesine önderlik etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Buhara Emirliği, Semerkant, Rusya İmparatorluğu, İşgal, Emir Muzaffer, Abdülmelik Tora.

*Araştırma Görevlisi, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi, Milli Arkeoloji Merkezi, Taşkent/ÖZBEKİSTAN, E-Posta: sharifaxon.tosheva@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9736-0579.

THE BEGINNING OF THE SUNSET OF THE STATE SUN: INVASION OF SAMARKAND IN THE COMMENT OF MIRZA SÂMÎ

ABSTRACT

The occupation of the lands of Turkestan by the Russian Empire has always been at the center of attention of historians as an extremely important and contradictory issue. But unfortunately, the situation in the region on the eve of the invasion and the details of the military operations were handled unilaterally by colonial generals and pro-colonial historians. Likewise, the details of the occupation of Samarkand by the armies of the Russian Empire are reflected far from objectivity in most sources. In particular, it was stated in the military news sources that Samarkand, the capital of the world-famous conqueror Amir Timur, surrendered without a fight. As both the defendant and the plaintiff parties are heard in the court to ensure justice, the inclusion of the works of local historians in the illumination of the history of the occupation period will enable the historical reality to be revealed. Therefore, in this article, the events of the occupation of Samarkand by the Russian armies will be evaluated, based on the historical works of Mirza Abdulazim Sami, who served as an Munshi in the palace of the Emir of Bukhara Muzaffarhan (1860-1885). The information given by this historian is of great importance in terms of being on the battlefields as “Vakainigar” (observing the events) in the Russia-Bukhara war and observing the details of the war.

In general, it is known from the history that the Russian state, in its colonial expeditions since the 16th century - in the occupation of Ukraine, then Kazan and Siberia, Crimea and the Caucasus in 1654, prepared forged documents on behalf of the local people of these regions declaring their willingness to join Russia, supposedly “of their own accord”. This hypocrite policy was also used in the occupation of the Turkestan khanates by Russia. In the article, the subject of such fake letters organized during the occupation of the city of Samarkand will also be discussed.

After the city of Samarkand was surrendered to the enemy, a military campaign was launched to retake the city under the leadership of Abdulmalik Tora, the son of Emir Muzaffar. The crown prince, who was in Guzar when Samarkand was taken, immediately mobilized upon hearing the news. His commanders sent letters to the Hisar tribesmen, Sherabad Kongrats and Ersari Turkmens, urging them to wage jihad, and as a result, people from all provinces who wanted to wage jihad came and gathered in Guzar. After completing the rapid construction of weapons within three days, Abdulmalik Tora left Guzar with his army and marched towards Samarkand through Shahrissabz. The beys of Shahrissabz and Kitab followed Abdulmalik with an army of 20,000 men and their jihadist people. When they reached Samarkand, the people there joined the Tora, as preparations for war had already begun there after the Russian army had gone to Bukhara. The combined forces laid siege to the fortress where the few remaining Russian forces in Samarkand were hiding, killed many enemy soldiers and came close to retaking the city. However, due to the departure of the Shahrissabz army and Kaufman's abandonment of his plan and return to Samarkand after receiving news of the Samarkand uprising, Abdulmalik Tora's initiative could not be completed. Nevertheless, Abdulmalik Tora led the struggle to liberate his country from the invaders until the end of his life.

Keywords: Emirate of Bukhara, Samarkand, Russian Empire, Occupation, Emir Muzaffar, Abdulmalik Tora.

GİRİŞ

XVI-XVIII. yüzyıllarda Avrasya'nın en güçlü devletlerinden biri olan Buhara toprakları, XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde büyük ölçüde küçülmüş, ekonomik ve askeri olarak zayıflamış vaziyetteydi. Bu dönemde Buhara hükümdarları dış ve iç politikada zor bir durumla karşı karşıya kaldı. Bir taraftan gittikçe güçlenen İngiliz ve Rus sömürgecileri tehlikesi, ikinci taraftan Kaçarlar İran'ı ile sınır sorunları, diğer taraftan ise Merv, Hocend, Oratepe için Hive ve Hokand hanlıkları ile ülke içi toprak mücadeleleri Buhara açısından ciddi sorun teşkil ediyordu. Buhara Emirliği topraklarını etkisi altına almak için dünya imparatorlukları olan Rusya ve Büyük Britanya arasında başlayan jeopolitik rekabet zaten iç anlaşmazlıklardan dolayı zayıflamakta olan Buhara Devleti'nin çöküşünü daha da hızlandırdı. 1860 yılında İngiltere hükümetinin desteğiyle Buhara Emirliği'ne ait Güney Türkistan'ın Belh, Andhoy, Sarıpul, Kunduz, Maymana beylikleri Kabul hükümetinin eline geçti.¹

Aynı dönemden itibaren Rusya İmparatorluğu da Orta Asya hanlıklarına karşı işgal seferlerini başlattı ve 1864-1866 yıllarında Türkistan, Çimkent, Taşkent ve Cizzah gibi büyük şehirleri peş peşe ele geçirdi. Bundan sonra işgalcilerin dikkati büyük stratejik öneme sahip olan, Buhara Emirliği'nin ikinci başkenti sayılan Semerkant

¹ Pavel P. Ivanov, *Ocherki po Istorii Srednei Azii (XVI – Seredina XIX v.)*, *Vostochnaia Literatura*, Moskva 1958, s. 142-143.

şehrine çevrildi. Bu makalemizde Mirza Abdulazim Sâmî'nin² “Tuhfa-i Şahî” ve “Tarih-i Salatin-i Mangitiya” eserleri³ ışığında Rus birliklerinin Semerkant'ı işgali olaylarını aydınlatmaya çalışacağız.

1. İşgal Öncesi Şehrin İç Durumu ve Her İki Tarafın Savaş Hazırlığı

Rus hükümeti, saldırganlığını uluslararası kamuoyundan gizlemek amacıyla Orta Asya halklarının Rusya'ya kendi özgür iradeleriyle katıldıkları kurgusunu kanıtlamak üzere yerel halk adına mektuplar düzenletirdi. Örneğin Türkistan ve Taşkent şehirlerini işgal ettiklerinde Türkistan'a “halkın isteği üzerine geldik” fikrini öne sürerek bir grup hain adına sahte mektup imzalattılar.⁴ Semerkant'ın işgalinde de Rus generalleri daha önceki tecrübelerini kullanarak aynı şekilde sahte mektup düzenleme yoluna başvurdu. Sovyet döneminin tarih literatüründe, tarihi gerçeğin aksine Semerkant'ın gönüllü olarak Rusya'ya katıldığı iddiası ileri sürülmüştür. Örneğin tarihçi N. Khalfin, Semerkant olayları hakkında yorum yaparken şöyle yazar: “Orta Asya'nın bazı ilçe ve şehirlerinin halkı, yaşadıkları baskıdan kurtulmak için diğer hükümete katılmaya razıydı”.⁵ Başka bir tarihçi, “1868 yılının Mayıs ayının başlarında Rus birlikleri şehre yaklaştığında onun kapıları açtı”, diye yazmıştır.⁶ Bu makalede söz konusu dönemin olaylarına tanıklık eden yerel tarihçilerin konuyla ilgili verdiği bilgiler ile Rus tarihçilerin objektiflikten ve gerçeklikten uzak iddiaları çürütülecektir.

Buhara ordusunun Cizza'taki yenilgisinden sonra, Buhara emiri biraz zaman kazanarak bir sonraki savaşa hazırlanmak amacıyla Türkistan Genel Valisi Konstantin von Kaufman'a (1867-1882) barış antlaşması teklif etmek üzere elçi gönderdi. Düşman ağır şartlar dayatınca antlaşmanın imzalanması sağlanamadı. Bundan sonra Emir Muzaffer, İngiltere ve Türkiye hükümetlerine acilen mektuplar göndererek askeri yardım istedi⁷ ve bir sonraki Semerkant savaşı için hazırlanmaya başladı. Orduya acil ek asker çağrıları yapıldı, Afganistan ve İran'dan çok sayıda silah satın alındı.⁸ Dindarlar halkı cihada davet ederek, propaganda çalışmalarını yoğunlaştırdı. Çevre il ve köylerden gönüllüler Semerkant'ta toplanmaya başladı. Ancak tam bu sırada Semerkant'ta toplanan binlerce gaza taraftarı molla ile emirin birlikleri arasında çatışma çıktı. Sâmî'nin anlattığına göre, Genel Valinin barış görüşmeleri için bir elçi gönderdiğini duyan şehir sakinleri, hükümetin uzlaşma politikasına karşı çıkarak sokaklarda ve pazarlarda yürüyüşe geçti ve halka yönelik cihat çağrısını yoğunlaştırdı. Direniş hareketini Tillakori medresesi müderrisleri ve talebeleri örgütledi. Mart 1868'de Kurban Bayramı'ndan sonra çok sayıda öğrenci Tillakori medresesinde toplandı ve aralarından seçilen temsilciler, şehir valisinden şehri korumak için daha sıkı önlemler almasını istedi.⁹ Hatta gaza isteyenler, kendilerine katılmayanları dövecek ve yaralayacak kadar ileri gitti.

Şerâli İnak, Tillakori medresesinde toplanan mollaları sakinleştirmek için Semerkant aksakallarından birkaç kişiyi oraya gönderdi. Sâmî'ye göre, aksakallar gelir gelmez isyancıları onları gizli anlaşma ve ihanetle suçlayarak, konuşmalarına fırsat bile vermeden onlara saldırdı. Vekillerin ikisi mollaların yumruk ve dayaklarından olay yerinde vefat etti.¹⁰ Mücahidlerin kötü davranışına öfkelenen vali, onları cezalandırmak için Muhammed Biy ve

² Mirza Abdulazim Sâmî Bustani (1838-1907) – Buharalı tarih yazarı, şair ve hattat. O uzun yıllar Buhara hükümdarlarından Emir Muzaffer (1860-1885) ve Emir Abdulahad (1885-1910) sarayında münşi görevinde hizmet etmiştir. “Menazir'ül-inşa”, “Mirat'ül-yakın”, “Mirat'ül-hayal”, “Dahma-i Şahan”, “Tuhfa-i Şahî”, “Tarih-i Salatin-i Mangitiya” gibi eserlerin yazarıdır.

³ Mirza 'Abd al-'Azim Sâmî, *Tuhfa-i Şahî*, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Şarkşınaslık Enstitüsü Elyazması, İnv. № 2091; Mirza 'Abd al-'Azim Sâmî, *Tarih-i Salatin-i Mangitiya (Istoriia Mangytskikh Gosudarei)*, çev. L. M. Epifanova, Vostochnaia Literatura, Moskva 1962.

⁴ Türkistan şehri şeyhülislamı Nasrulla İshakov önderliğindeki birkaç kişiden General Verevkin adına “Hokand hanlığı döneminde Mirza Devlet'in (Türkistan valisi) yasadışı baskıları zulmünden kurtulmak için şehir kapılarını açtı ve kendi rızamızla İmparator Zatı Alilerine itaat ettik”, anlamına gelen mektup yazdırılıp imzalatılmıştır. Taşkent'i işgal eden General A. Çernyayev de Taşkent işgalinde özellikle İngiltere ve Türkiye başta olmak üzere dünyada protesto uyandırmaması için şehrin gönüllü olarak Rus ordularına itaat ettiğine ilişkin belge düzenlemiştir. “Fergana ve Türkistan topraklarında uzun zaman Kırgız, Kıpçak ve Kazak beylikleri hükmetmiştir. Vatandaşın ve ülkenin huzuru için hür irademiz ve teşvikimizle Rus komutan ve askerlerini getirip şehri onlara teslim ettik”, anlamındaki sahte mektubu yazdırarak, zorunlu şekilde imzalatmıştır. Türkiye'deki Rusya Büyükelçiliği yetkilileri bu mektubun nüshalarını İstanbul'da sokaklar ve pazarlara yapıştırmıştır. Detaylı bilgi için Bkz. Andrian G. Serebrennikov, “Turkestanskii Krai”, *Sbornik Materialov dlia Istorii ego Zavoevaniia. 1866 god*, I, Tip. Shtaba Turkestanskogo Voennogo Okruga, Taşkent 1915; Hamid Ziyoyev, *Turkistonda Rossiya Tajovuzi va Hukmronligiga Qarshi Kurash*, Sharq, Taşkent 1998, s. 183-185, 179-185; Hamdam Sodiqov, R. Shamsutdinov, P. Ravshanov, Q. Usmonov (Ed.), *O'zbekistonning Yangi Tarixi. Birinchi Kitob. Turkiston Chor Rossiyasi Mustamlakachiligi Davrida*, Sharq, Taşkent 2000, s. 83-91; Bakhtiyar Babadzhonov, *Kokandskoe Khanstvo: Vlast', Politika, Religii*, TIAS, Tokyo-Taşkent 2010, s. 260-261; Sharifa Esanova, “Bir Maktub Xususida”, *O'zbekiston Tarixi Masalalari. Aspirantlarning Ilmiy To'plami*, Edt. F. H. Qosimov, Viloyat Bosmaxonasi, Buhara 1995, s. 10-16.

⁵ Naftula A. Khalfin, *Prisoedinenie Srednei Azii k Rossii*, Nauka, Moskva 1965, s. 235.

⁶ Nina S. Kinyapina, *Vneshniaia Politika Rossii vo Vtoroi Polovine XIX v.*, Vysshiaia Shkola, Moskva 1974, s. 252.

⁷ Özcan Mert, “Buhara Emirliği Elçisi Muhammed Parsa Efendi'nin İstanbul'daki Diplomatik Faaliyetleri (1867-1869)”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XV/1-2, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 1976, s. 98-99, 112-113.

⁸ A. V. Simonov, “Zavoevanie Samarkanda Tsarizmom”, *Trudy Uzbekskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Novaya Seriya (10)*, Istoriia, Vypusk 1, Samarkand 1940, s. 3.

⁹ Liudmila Kh. Simonova, “Rasskazy Ochevidtsev o Zavoevaniı Russkimi Samarkanda i o Semidnevnom Sidenii”, *Istoricheski Vestnik*, 9, 1904, s. 846.

¹⁰ Sâmî, *Tuhfa-i Şahî*, vr. 220^{a-b}.

DEVLET GÜNEŞİNİN BATIŞA GEÇİŞİ: MİRZA SÂMÎ YORUMUNDA SEMERKANT İŞGALİ

Osman önderliğinde bir grup asker gönderdi. Askerler medresenin etrafını sardı ve sıradan sopalarla silahlanmış özgürlük isteyen mollaları ateşe tuttu. Neticede birçok talebe ve müderris hayatını kaybetti.¹¹

Mirza Sâmi, Semerkant müdafaasından hemen önce şehirde meydana gelen bu zorlu ve karmaşık olayların ayrıntılarını anlatmakla kalmıyor, bunun doğurduğu sonuçlar hakkındaki fikirlerini de beyan ediyor: "Bu tür kabahatli işlerin meydana gelmesi, Hıristiyanların işinin ilerlemesine sebebiyet verip, onlar ülkeyi fethetmek için hırs dişlerini kayırdı. İslam ehli, şeriat işlerinde ikiyüzlülüğün, sapkınlığın artması ve anlaşmazlıklar nedeniyle felaket ve talihsizliklere maruz kaldı ve gün geçtikçe horlanmaya ve düşmana yenilmeye devam etti", diye hülasa veriyor müverrih.¹² Yazar, "Tarih-i Salatin-i Mangitiya" adlı eserinde bu olayı emirlik sisteminin temellerine bir darbe ve "devlet güneşinin batışa geçişi" olarak yorumlamaktadır.¹³

Bu sırada düşman tarafı da savaşa hazırlanıyordu. Orta Asya şehirlerinin fethine öncülük eden Çarlık Rusya'sı generalleri, her şehre yapılan saldırıda etkin ideolojik mücadele yöntemini yaygın olarak uygulamışlardır. Yerel halkın zihniyetini, üç hanlık arasındaki iç zıddiyetleri, hanlar ve devlet yetkilileri arasındaki anlaşmazlıkları, nüfusunu dini duygularını, sosyal adaletsizlikleri, yerel durum ve koşulları iyi inceleyip ustaca kullanmışlardır. Bu konuda onlar esas olarak Rus vatandaşlığını alan yerel tüccarlar, din adamları ve devlet yetkililerinden bilgi alıyor, onlarla gizli iş birliği içinde hareket ediyorlardı.¹⁴ Aynı şekilde, Semerkant savaşından önce "muhbirleri" aracılığıyla Semerkant'taki hazırlıklardan haberdar olan Kaufman, 22 Nisan'da şehir sakinlerine "Müracaatname" göndererek, savaşta emiri suçlamış ve halkı kendi tarafına çekmek amacıyla yalan vaatlerde bulunmuştur. Kaufman'ın halka gönderdiği metindeki şu ifadeler dikkat çekicidir: "Ak Padişah¹⁵ savaşmak istemiyor... Ama emir bir barış anlaşması yapmak yerine ordusunu ve halkını savaşa hazırlıyor... Eğer sizler beni önerilen anlaşmanın kabul edileceğine ikna ederseniz, kan dökülmeyecek ve ordu geri çekilecek".¹⁶

Bu sırada Semerkant'taki iç çatışmalar son derece yoğunlaşmaktaydı. Ülke için kritik bir zamanda Sünni-Şii mezhep yetkilileri arasındaki anlaşmazlık yeniden arttı. Mirza Sâmi'ye göre, aslen İranlı kölelerden g Semerkant valisi Şerali İnak'tan çok zulüm gören Semerkant halkı, emire başvurarak onun yerine başka vali atanmasını istedi.¹⁷ "Tarih-i Salatin-i Mangitiya"da başvuru dilekçesinin tam metni de verilmiştir. Buna göre, dilekçede: "Eğer bizleri Şerali İnak'ın yönetiminden kurtarıp, başka vali atanırsa, erkek-kadın, genç ve yaşlı hepimiz birleşip Hıristiyan ordularını geri püskürtmek için son kişimiz hayatta kalana kadar savaşacağız" ifadeleri yer almıştır.¹⁸ Emir, şehir halkının bu talebini dikkate almadı. Şerali ise şikâyet ettikleri için birkaç kişiyi cezalandırdı. Sâmi'ye göre, bundan sonra Semerkant halkı Genel Vali'ye bir mektup göndererek onu şehri işgal etmeye davet etti.¹⁹ Sâmi, bu mektubu yazanların isimlerini zikreder ve onlara âciz diye hitap eder: "Vilayetin Taciklerinden Arifbay, Mumincan ve Orinbay, İranlılardan Muhammed Yusuf Toksaba gibi bazı alçakların, bu zümrenin vasıfsız uleması Molla Kemaleddin Kuzfalak ile gizlice görüşüp, Genel Vali'ye mektup yazdılar. Onlara itaatlerini ifade ederek, Semerkant'ı işgale davet ettiler".²⁰ Mirza Salimbek, Sâmi'den farklı olarak bu olayın ayrıntılarına girmeden "Semerkant İranlıları Ruslara mektup göndererek, kapıları açıp Hıristiyanları şehre soktular" diye yazar.²¹ Şimdilik Semerkant halkı arasındaki bu iç çatışmaların kışkırtılmasında ve mektubun yazılmasında dış etkenin, yani düşman tarafının müdahalesinin olup olmadığı konusunda kesin sonuca varmak için elimizde yeterli bilgi mevcut değildir. Ancak yerel halk temsilcilerinin yardım istemek için düşman generalleri adına mektup yazmaları senaryosunun Türkistan ve Taşkent'teki duruma tıpatıp benzediğini dikkate alırsak, her şeyin düşman tarafının titiz planıyla yürütüldüğü ortaya çıkacaktır. Semerkant'taki iç çatışmaları öğrenen Genel Vali, bu elverişli durumu kullandı. Bunun üzerine bir grup kişi tarafından yazılan mektup, işgal politikasını maskeleyerek Genel Vali'nin işine geldi.

2. Semerkant Savaşı Detayları

Kaufman'ın hedefi, ülkeyi tamamen Rusya sınırlarına katmaktı. Bu nedenle, savaşı bir süreliğine de olsa durdurmak amacıyla barış antlaşması talebiyle 24 Nisan günü huzuruna gelen Semerkant Beyinin elçilerini geri çevirdi. 28 Mart 1868'de Rusya Dışişleri Bakanlığı Asya Departmanı'na "Yeni Kurgan stratejik olarak Buhara Emirliği ve Rus mülkleri arasında sınır olamaz" şeklinde rapor gönderdi.²² Kaufman, Fatih Emir Timur'un başkenti Semerkant'ı fethetmek için 4.000'den fazla orduyla yola çıktı. Bu nedenle ikinci kez barış istemeye giden emirin elçisi Necmeddin Hoca'ya şu cevabı verdi: "Öz valisinin zulmüne uğrayan Semerkant vatandaşı, İmparatorluk

¹¹ Sâmi, *Tuhfa-i Şahî*, vr. 221^a-222^b.

¹² Sâmi, *Tuhfa-i Şahî*, vr. 222^b.

¹³ Sâmi, *Tarih-i Salatin-i Mangitiya*, s. 85-86.

¹⁴ Örneğin, o dönemde Rusya generalleri Hokand Hanlığı'na ait Türkistan ve Taşkent şehirlerinin işgali arifesinde kendilerini halka Hokandlıların zulmünden kurtulmak için yardımcı olarak gösterdiler, buradaki yerel resimleri ve dindarları merkezi hükümete karşı kışkırttılar.

¹⁵ Orta Asya'da halk arasında Rusya İmparatoruna "Ak Padişah" denirdi.

¹⁶ Martin V. Lyko, *Ocherk Voennykh Deistvii 1868 Goda v Doline Zarafshana*, Tip. Dep-Ta Udelov, St. Petersburg 1871, s. 252.

¹⁷ Sâmi, *Tuhfa-i Şahî*, vr. 218^a.

¹⁸ Sâmi, *Tarih-i Salatin-i Mangitiya*, s. 67.

¹⁹ Detaylı bilgi için bkz. Esanova, *agm*, s. 10-16.

²⁰ Sâmi, *Tuhfa-i Şahî*, vr. 219^b.

²¹ Mirza Salimbek, *Tarih-i Salimi*, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Şarkşınaslık Enstitüsü Elyazması, İnv. № 2016, vr. 63^a.

²² Özbekistan Merkez Devlet Arşivi, F. 715, açıklama 1, dosya 20, s. 22.

Devleti'nden yardım istedi... Âcizleri zalimlerin pençelerinden kurtarmak, güçlü devlet için farzdır. Bu nedenle Semerkant'a gidip mazlum yurttaşı valinin zulmünden kurtarmak benim için vâcîptir".²³ Böylece barış sağlamayı reddetti ve birliklerini Zarafşan Nehri kıyısında, Gişköprü çevresinde toplayarak, savaşa hazırlanmaya başladı. Kaufman, Semerkant yakınlarına ulaştığında, emirin bir sonraki elçisi Şemseddin Hoca barış antlaşması imzalama teklifiyle geldi. Ancak Kaufman tarafından bu elçi de reddedildi.

Semerkant'ta halk arasında durumun giderek karmaşıklaştığı bir dönemde, ordu komutanları da savaş ve barış konusunda iki gruba ayrıldı. O sırada emirliğin birlikleri Semerkant'tan çok uzak olmayan Aktepe köyünde konuşlanmıştı. Emir Muzaffer, her iki grubun temsilcilerini Bakan Muhammed Şukur Biy'in çadırında topladı ve savaşa devam etme veya barış yapma konusunu değerlendirmeye açtı. Hisar ordusunun komutanı Rahmankuli Biy, Rus birliklerinin üstünlüğünü dikkate alarak ateşkes yapmayı teklif etti. Cizzah'ın eski valisi Yâkub Kuşbegi ve Buhara askerlerinin komutanı ve Semerkant valisi Şerali, Utkir Biy ve diğerleri, ordunun savaşa hazırlanmasını ve şehrin savunulmasını öne sürdüler.²⁴

Mirza Sâmî, Semerkant'ın kaderini belirleyen bu savaşa emirin en tecrübeli komutanları olan Hoca Rumi ve Osman Müslim'in önderlik ettiğini söylüyor, ancak savunuların sayısını belirtmiyor. "Tarih-i Salatin-i Mangitiya"da sayılarının 100 binden fazla olduğu belirtilmiştir.²⁵ Burada tarihçi, orduyu değil, gönüllü vatan savunmacılarının sayısını kastetmiş olabilir. Diğer yerel kaynaklarda da emir birliklerinin sayısına dair bilgiye rastlanmamaktadır. Rus kaynaklarına göre Çopanata Tepesi'nde savunma yapan Buhara ordusu 12 bin piyade asker, 3 bin süvari ve 1.500 topçudan oluşuyordu. Burada da savunmacıların büyük bölümünü halk gönüllülerinin teşkil ettiği belirtilmektedir.²⁶ Piyadelerin bir kısmı tepenin eteğine, geri kalanı ise tepenin üstüne yerleştirildi. Tepenin orta ve arka kısımlarına süvariler yerleşti. Tepenin ara kısmına 20, diğer yerlere 20 adet daha top yerleştirildi.²⁷

1 Mayıs 1868'de Buhara birlikleri ile Rus askerleri arasında Çopanata Tepesi'nde belirleyici savaş gerçekleşti. Mirza Sâmî'nin beyan ettiğine göre, Rus birlikleri günün ikinci yarısında beklenmedik bir anda²⁸ Zarafşan Nehri'ni geçerek, aralıksız top ve tüfek yağmuru açtı. İki taraf arasında başlayan savaş akşama kadar devam etti. Çopanata'da savunmacılar sert direniş gösterdi. Tepe, emir askerlerinin cesetleriyle dolup taşı. Çarlık birlikleri akşam tepeyi işgal etmeyi başardı. Çatışmada yaralanan Şerali, şehrin savunmasını kendi haline bırakarak Karmana'ya çekildi. Komutan Rahmankul Biy ise birliklerini alarak Hisar'a yol aldı. Öndersiz kalan ordu dört bir yana dağıldı, şehirde kaos ve düzensizlik başladı.²⁹

Savaşa olayları gözlemleyen kişi olarak katılan Mirza Sâmî, geceyi Semerkant Müftüsü Molla Kemaleddin'in evinde geçirdi. Onun ifadesine göre, "2 Mayıs sabahı "Rusları yürekte isteyen" Molla Kemaleddin, birkaç aksakalla birlikte Çopanata Tepesi'ne gelerek, şehrin teslim olduğunu duyurdu".³⁰ Kaufman, onlardan Rus askerlerini şehir kapıları önünde Rus geleneklerine göre ekmek ve tuzla karşılamalarını talep etmişti. Daha sonra Rus orduları, kadı, şehir aksakalı ve diğer yetkililer eşliğinde şehre girdi ve Semerkant'ı ele geçirdi. Buna rağmen Semerkantlıların bir kısmı canlarını ve mallarını korumak için sokaklarda barikat kurarak Rus birliklerine karşı direniş gösterdi.³¹ Ruslara itaat gösteren bu aksakallar, savaş başlamadan önce Genel Vali'ye mektup yazıp onu fethetmesini isteyen Damulla Orinbay, Muminhan ve diğerlerinin ta kendisiydi.³²

Kaufman, Orta Asya'nın ünlü şehri, dünya fatihi Timur'un başkenti Semerkant'ın kolayca Rusya'ya teslim olmasından gururlanarak, Petersburg'a şu şekilde bir tebrik yolladı: "Siz İmparator hazretlerini Orta Asya'nın kadim ve ünlü şehri, ihtişamıyla gururlanan Müslümanların merkezi Semerkant'ın fethiyle tebrik ederim".³³

K. P. Kaufman, 3 Mayıs'ta şehrin alınmasına yardım eden bir grup yerel yetkilileri ve din adamlarını huzuruna kabul ederek hediyeler ve rozetlerle ödüllendirdi. Semerkant'taki işlerini tamamlayan Rus birlikleri, Buhara yönündeki seferlerine devam etti.

Buhara Emirliği'nin ekonomik ve kültürel merkezi sayılan Semerkant neden düşmana kararlılıkla karşı koymadı? Şehir neden bu kadar kısa sürede teslim oldu? "Tuhfa-i Şahi"de bu sorulara kısmen cevap bulunabilir.

²³ Sâmî, *Tuhfa-i Şahi*, vr. 223^b.

²⁴ Sâmî, *Tarih-i Salatin-i Mangitiya*, s. 72-73.

²⁵ Sâmî, *Tarih-i Salatin-i Mangitiya*, s. 74.

²⁶ Nikolai Kol'devin, *Bitva Russkikh s Bukhartsami v 1868 g. i Geroicheskaia Oborona g. Samarkanda*, Tipografiia Tovarishchestva "Obshestvennaia Pol'za", St. Petersburg 1873, s. 148.

²⁷ Sodiqov, Shamsutdinov vd., *age*, s. 105.

²⁸ Başka bir tarihinin verdiği bilgilere göre, Kaufman'ın sulh isteyip gelen emirin elçisine söylediği "biz hiçbir engelsiz deryayı geçtikten sonra müzakere edeceğiz" yalanına inanan Buharalılara deryadan geçince beklenmedik anda hücum düzenlemiştir. Bkz. Avaz Muhammad Attor Hoqandi, "Tarih-i Jahonnamo-yi", *Sharq Yulduzi*, 8, çev. Sh. Vohidov, Taşkent 1991, s. 135.

²⁹ Sâmî, *Tuhfa-i Şahi*, vr. 225^b-227^a.

³⁰ Sâmî, *Tuhfa-i Şahi*, vr. 225^b-226^b.

³¹ L. M. Epifanova, *Rukopisnye Istochniki po Istorii Srednei Azii Perioda Prisoedineniia ee k Rossii (Bukhara)*, Fan, Taşkent 1965, s. 36.

³² Sâmî, *Tuhfa-i Şahi*, vr. 225^{a-b}.

³³ Mirza Salimbek, *age*, vr. 62.

DEVLET GÜNEŞİNİN BATIŞA GEÇİŞİ: MİRZA SÂMÎ YORUMUNDA SEMERKANT İŞGALİ

Nitekim eserde detaylandırıldığı üzere Buhara Emiri Seyyid Muzaffer, onun atadığı Semerkant valisi Şerali İnak ve emirin birlikleri, Semerkant halkının güvenini kazanamamıştır. Semerkant halkının valilerinden duyduğu memnuniyetsizlik, emirin birlikleri ile mücahitler arasında çıkan çatışma, Semerkant halkının şehrin dışındaki Çopanata Tepesi'nde yenilen Buhara askerlerinin Semerkant'a girmesine izin vermemesi gibi örnekler görüşümüzü teyit etmektedir.³⁴

İkincisi, askeri taktikler ve silah teknolojisi bağlamında Rus ordusu, Buhara Emirliği ordusuna göre önemli avantaja sahipti. Yerel savunmacıların düşmanı şaşkına uğratabilen bazı ciddi direnişleri, ateşli silahların üstünlüğü nedeniyle geri püskürtülmüştür.³⁵

Üçüncüsü, Semerkant'ın savaştan teslim edilmesi, en azından onun halkını geçici de olsa katliamdan kurtaracak ve dokunulmazlığını sağlayacaktı.³⁶

Dördüncüsü, Semerkant halkının itaati yüzeyseldi, bu sadece "Rus komutanlığının uyanıklığını zayıflatmak için kullanılan bir manevraydı".³⁷ Çünkü kısmen kent kültürünü benimsemelerine rağmen halen göçebe bozkır yaşam tarzı ve askeri taktiklerine göre yaşamını sürdüren, hayvancılıkla uğraşan halkların ordusu için şehrin geçici olarak terk edilmesi yenilgi olarak görülüyordu. Belli bir süre sonra güçlerini toplayıp yeniden saldırarak şehri geri almak sıradan kabul ediliyordu. Kent sakinlerinin o günlerdeki düşmana karşı ruh halini bu olaylara katılan ve daha sonra Semerkant anılarını kaleme alan Rus subayı E. Voronets'in verdiği bilgiler de onaylamaktadır: "Müslümanların geleneklerine göre ellerini göğüslerinde tutmalarına rağmen, yüzlerinde düşmanlık görülüyordu. Her biri köpekler tarafından köşeye sıkıştırılmış bir kurda benziyordu". Ancak Yahudiler ve Persler, Rusların gelişinden duydukları mutluluğu gizlemedi ve onları önlerinde eğilerek saygıyla karşıladı.³⁸

Beşincisi, Semerkant'ı işgal eden Rus ordusu ne Buhara ne de Şehrisabz ordusuna henüz kesin bir darbe indirmemişti. Onlar hala savaş için büyük imkân ve rezervlere sahipti. Şehrin teslim olmasından bir ay sonra Semerkant'ta halk ayaklanması patlak verdi ve bu kez Kaufman, şehri almada halkın güçlü direnişiyle karşılaştı.

Burada Sâmi'nin, düşmanlıkların diplomatik yollardan halledilebileceğine inandığını ve Emir Muzaffer'in buna engel olduğunu düşündüğünü belirtmek gerekir.³⁹ Aslında savaşan iki ordu arasında barışın sağlanamaması Buhara emirinin suçu değildi. Çünkü Çarlık Rusyası, uzun vadeli askeri işgal politikasını Orta Asya'da tutarlı bir şekilde uygulamaktaydı. Sâmi, kazanılan zaferlerin Çarlık Rusyası generallerini tatmin etmeyeceğini, asıl hedeflerinin Orta Asya pahasına İmparatorluk topraklarını daha da genişletmek ve Rus tarafını tatmin edecek bir ticaret anlaşması imzalamak olduğunu henüz anlamamıştı. Rus generallerinin işgali, Petersburg hükümetinin onayıyla yürütülüyordu. Kaufman, "Ben 1868'de Buhara'ya karşı sefere başlayarak, Seyyid Muzaffer'i barış yapmaya zorlamayı ve böylece İmparator hazretleri tarafından bana verilen görevi- ülkenin idari yapısını tamamlamayı düşündüm", diye yazmıştı. Onun tüm askeri planları bu görevin yerine getirilmesine yönelikti. Rusya Askeriye Bakanı Milyutin, Rusya'nın sömürge politikasının doğrudan "Buhara şirketi ile bağlantılı" olduğunu itiraf etmiştir.⁴⁰ Dışişleri Bakanı Gorçakov, Buhara emiri ile Rus generaller arasında sınır meselelerinde yaşanan anlaşmazlığı yorumlayarak, "Rusya emirin önünde eğilmeyecek" şeklindeki talimatıyla her türlü sorunun silah zoruyla çözüleceğini ima etmiştir. Orta Asya'da savaş eylemlerinin düzenlenmesinde önderlik eden Orenburg Genel Valisi N. Kryzhanovskiy, "Ne olursa olsun Türkistan'da Rus egemenliğinin kurulması gerektiği" yönünde tavsiye vermiştir.⁴¹

3. Buhara Emiri ve Veliaht Şehzade Arasındaki Anlaşmazlıkların Semerkant'ın Kaderine Etkisi

Semerkant'ın fethi, Buhara Emirliği'nde şiddetli bir protestoya neden oldu. Emirlikteki vatansız güçler, "kutsal şehri" savunamayan beceriksiz emir ve Rus işgalcilere karşı mücadele başlattı. Kısa sürede ülkenin üçte ikisini kapsayan bu mücadeleye Katta Tora olarak bilinen Emir Muzaffer'in en büyük oğlu ve tahtının varisi Abdülmelik Tora önderlik etti. Buhara emirinin yarı bağımsız beylikleri olan Şehrisabz (beyi Cura Bey), Kitab (beyi Baba Bey) ve Doğu Buhara beylikleri de bu mücadeleye katıldı. Bu olaylar bir dizi bilimsel çalışmada ayrıntılı olarak ele alınmıştır.⁴² Ancak Mirza Sâmi'nin eserlerindeki bilgiler, tarihimizin bu levhalarına çok önemli detaylar eklemektedir.

³⁴ Sâmi, *Tuhfa-i Şahî*, vr. 225^a.

³⁵ Evstafii Voronets, "Vospominaniia o Zashchite Samarkanda v 1868 godu", *Voennyi Sbornik*, LXXXVII/39, St. Petersburg 1872, s. 27.

³⁶ Voronets, *agm*, s. 32.

³⁷ Simonov, *agm*, s. 10; Voronets, *agm*, s. 32.

³⁸ Voronets, *agm*, s. 33.

³⁹ Sâmi, *Tarih-i Salatin-i Mangitiya*, s. 60, 63, 73.

⁴⁰ Naftula A. Khalfin, *Politika Rossii v Srednei Azii (1857-1868 gg.)*, Vostochnaia Literatura, Moskva 1960, s. 130.

⁴¹ Khalfin, *Politika Rossii...*, s. 130.

⁴² Hamdam Sodiqov, *XX Asrning Boshida Chorizmning Mustamlakachilik Siyosati va Istiqlol Uchun Kurash*, Özbekistan Milli Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Taşkent 1994; Abror A. Odilov, *Buxoro Amirliğida Milliy Ozodlik Harakatlari (Abdulmalik To'ra Boshchiligidagi Xalq Ozodlik Harakati Misolida)*, Özbekistan Milli Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Taşkent 2002.

İncelemekte olduğumuz "Tuhfa-i Şahî" adlı eserinde Abdülmelik Tora önderliğindeki kurtuluş hareketinin mücadeleleri, emirliğin Guzar, Şehrisabz, Kitab, Karşı, Şerabad, Denov gibi beyliklerindeki halk hareketleriyle bağlantılı şekilde anlatılır.⁴³ Sâmî'ye göre Emir Muzaffer, Semerkant'ın savunmasını düzenlemek için şehzade Abdülmelik'i başkomutan olarak atayarak, Buhara'dan Semerkant'a büyük bir ordu gönderir. Abdülmelik, "doğuştan gelen yetenek ve gururlu tutumu" ile kısa sürede Semerkant halkının ve askerlerin saygısını kazanır. Onun itibarını kıskanan Şerali, emire "Tora'nın şehirde bir isyan başlatmayı planladığı" gibi garz haberi bildirir. Emir, onun sözlerine inanır ve Abdülmelik'i Semerkant'tan uzaklaştırarak, vali olarak Guzar'a gönderir. Sâmî'nin sözlerine göre, babasının kararından rencide olan Katta Tora, isyan yolunu tutar. Bu olay, Abdülmelik'in hoşnutsuzluğunun nedenlerinin biridir.

Ülkenin güçlü bir düşman tarafından tehdit edildiği bir zamanda, Semerkant valisi Şerali İnak'ın kışkırtmasıyla Emir Muzaffer'in öz oğlu ve taht varisi Abdülmelik'e güvensizlik duymasının kendince açıklaması, bir nevi dayanağı vardı. Buhara kaynaklarına göre Emir Nasrullah, tek oğlu ve varisi Şehzade Muzaffer'in kötü karakterinden endişe duyuyor ve Buhara devleti ve tahtını ona teslim etmek istemiyordu. Ahmed Dâniş, "Bu nedenle torunlarından birini tahtın varisi olarak atadı ve bazı görevlilerini bu amacın gerçekleştirilmesi için görevli olarak vasiyet etti" diyor.⁴⁴ Ancak Dâniş, söz konusu şehzadenin adını zikretmiyor. Sâmî'nin her iki tarihi eserinde bu konuda bilgi yoktur. Sadr Ziya ise Abdülmelik Han'ın Emir Nasrullah tarafından tahtın varisi olarak atandığını, ancak saray mensuplarının son derece zalim olan Muzaffer'den korktukları için vasiyeti yerine getiremediklerini, daha sonra bu sırta vakıf olan emirin oğlu Abdülmelik'ten şüphelendiğini ve tedirgin olduğunu yazmıştır. Ona göre tam da bu yüzden Abdülmelik, Ruslara karşı savaşta ordu komutanı olarak atanmayı ne kadar rica etse de babası tarafından reddedilmiş ve bu nedenle baba ile oğul arasında anlaşmazlık çıkmıştır.⁴⁵

"Tuhfa-i Şahî"de Mirza Sâmî, Abdülmelik'i savaşmaya teşvik eden asıl nedenin emirin Ruslarla barış antlaşması imzalaması olduğunu söyler.⁴⁶ Bu nedenle emirliğin Sırderya'dan Semerkant'a kadarki topraklarının düşman eline geçmesinden, babasının Buhara devleti için son derece adaletsiz olan barış antlaşmasını imzalayarak uzlaşmacı politika izlemesinden rahatsız olan veliaht şehzade hem babasına hem de Çarlık Rusya'sının birliklerine karşı savaşmaya karar vermiştir.

Abdülmelik Tora'nın kendisi bu olayları şöyle anlatmıştır: "Maveraünnehir memleketinde ve Buhara-yı şerif topraklarında vuku bulan hadiseler ki, kafarayı facara⁴⁷ – onlara lanet olsun! – istilası yüzünden oldu, ayrıntıları kısaca beyan edilir. Küffarı eşrar⁴⁸ Semerkant vilayetini işgal ettikten sonra, atamızın kendi tavsiyesiyle Şehrisabz halkı ve Keneges beylerinin düşmanlık ve husumetleri selatini Buhara'ya zahir ve malum idi. Onun gibi düşmanı iyi söz ve nazik kelimelerle müttetik edip, Semerkant Rus'una gaza emrini teşvik edip, Rus'u hapsedip, hedefimize yaklaşmışken iftiracı dedikoducular, ... bizi yok etmek için çaba gösterip ve ... küffarı eşrara şeriat esaslarına zıt olarak itaat edip, bunun gibi kabih işler çokça vuku buldu".⁴⁹

Abdülmelik Tora'nın hem babasına hem Rus işgaline karşı savaştığı, dönemin yerel tarihçilerinin yanı sıra savaşa doğrudan katılan Rus subayları ve bazı bilim adamları tarafından da itiraf edilmiştir. Örneğin uzun yıllar Orta Asya'da yaşamış Rus albay D. N. Logofet şöyle yazar: "Ruslara karşı isyan bayrağını kaldıran ve Buhara tahtındaki haklarından vazgeçmek istemeyen Buhara Veliahtı Abdul Melik Han...".⁵⁰ Rus-Buhara savaşına katılan Rus subay M. A. Terent'ev de Abdülmelik'in özverisini ve halk arasındaki ününü taktir etmiştir: "Kimsenin beğenmediği, halk tarafından sevilmeyen kararsız emir Muzaffer, enerjik ve popüler olan Katta Tora'ya kıyasla bizim için daha elverişliydi".⁵¹

Buhara Veliahtı Abdülmelik Tora'nın Rus işgalcilere karşı verdiği mücadeleyi detaylı şekilde aydınlatan tek kaynak olan "Tuhfa-i Şahî" adlı eserdeki bilgiler dikkatle incelendiğinde, şehzadenin asıl amacının ülkenin bağımsızlığını korumak olduğu anlaşılmaktadır.

4. Semerkant'ı Geri Almak İçin Başlatılan Yeni Askeri Harekatlar

Yukarıda belirtildiği gibi, Abdülmelik, Guzar'da olduğu sırada Rus İmparatorluğu birlikleri Semerkant'a saldırdı ve 2 Mayıs 1868'de onu ele geçirdi. 18 Mayıs'ta Kattakurgan teslim oldu. Semerkant ve Kattakurgan'ın teslim olduğunu, babasının boyun eğerek barış yapmak niyetiyle Genel Valiye elçi gönderdiğini öğrenen şehzade mücadeleye devam etme kararı aldı. Hatta o dönemde bazı ulemalar emirin istifasını ve Abdülmelik Tora'nın emir

⁴³ Sâmî, *Tuhfa-i Şahî*, vr. 229^a-281^b.

⁴⁴ Ahmad Donish, *Istoriia Mangit'skoi Dinastii*, çev. ve yay. haz. İna A. Nadzhafova, Donish, Duşanbe 1967, s. 40.

⁴⁵ Sadr Ziyov, *Zikr-i Saltanat-i Podshoh-i Xavonin-i Mangitiya Dar Mavarannahr*, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Şarkşınışlık Enstitüsü Elyazması, İnv. № 1304/III, vr. 48^a.

⁴⁶ Sâmî, *Tuhfa-i Şahî*, vr. 280^a.

⁴⁷ Yozlaşmış kâfirler.

⁴⁸ Kötü hulklu kâfirler.

⁴⁹ Özbekistan Merkez Devlet Arşivi, F. İ. – 125, v. 1.

⁵⁰ Dmitrii N. Logofet, *Bukharskoe Khanstvo pod Russkim Protektoratom*, Izdal' V. Berezovskii, St. Petersburg 1911, s. 34.

⁵¹ Mikhail A. Terent'ev, *Rossia i Angliia v Srednei Azii*, Tipolitoğrafiia V. V. Komarova, St. Petersburg 1875, s. 35.

DEVLET GÜNEŞİNİN BATIŞA GEÇİŞİ: MİRZA SÂMÎ YORUMUNDA SEMERKANT İŞGALİ

olarak atanmasını talep etti.⁵² Tora'nın komutanları Hisar aşiretleri, Şerabad Kongratları ve Ersarı Türkmenlerine mektup göndererek onları cihada davet etti. Tüm eyaletlerden cihad isteyen insanlar gelip, Guzar'da toplandı. Katta Tora, Guzar'ın önde gelenleri ve aksakalları (Hudayar Eşikağa Baş, İbadullah Toksaba, İbrahim Toksaba) ve Guzar halkının dökme demir, bakır gibi aletlerinden üç günde dört top döküldü.⁵³ Silahlar hazır olduktan sonra Abdülmelik Tora ordusuyla Guzar'dan ayrıldı ve Şehrisabz üzerinden Semerkant'a doğru yürüdü. Şehrisabz ve Kitab Beyleri Bababey ve Curabey de 20 bin kişilik bir ordu ve cihatçı halkıyla birlikte Abdülmelik'i takip etti.⁵⁴

Rus ordusunun Semerkant'tan ayrılmasıyla birlikte burada da câmilere cihat çağrısı yoğunlaştı, atölyelerde silah yapımına başlandı, şehir aksakalları Şehrisabz Beyleri ile temasa geçerek savaşa hazırlanmaya başladı.⁵⁵ Abdülmelik'in ordusunun Semerkant surlarının çevresine ulaşması, genel ayaklanmanın işareti oldu. Mirza Sâmi, Semerkant'ı işgal eden ordunun toplam sayısı konusunda kesin bilgi vermemiştir. Ama Rus askerlerinin tahminlerine göre, Guzar'dan gelen 25 bin kişilik orduya Mahdumi Azam'ın soyundan İşan Umarhan önderliğindeki şehir halkı ve çevre ilçelerden Nayman, Karakalpak, Kıpçak, Min boyları ve Urgut boyları da katılmıştır.⁵⁶

Guzar'daki askerî hazırlıklardan habersiz olan Rus komutanlar o sırada ana kuvvetlerini Çağnak'ta toplayarak Zirabulak muharebesine hazırlanıyordu. Böylece, Abdülmelik bayrağı altında toplanan büyük ordu⁵⁷ 1868 yılı 31 Mayıs'ını 1 Haziran'a bağlayan gece Semerkant surları çevresine yaklaştı.⁵⁸ İsyanın birleşik güçleri herhangi bir direnişle karşılaşmadan şehre girdi ve Semerkant'ı işgal etti. Şehir halkı da onlara katıldı. 2 Haziran günü sabah Saat 4'te Semerkant ve Zarafşan Vadisi halkı davul zurna ve "Ur! Ur!" sesleriyle kaleye saldırdı. Semerkant'ı savunanlar duvarlara bitişik kulübe ve bahçelerden kuşatma altındaki düşmanlara tüfekle ateş etti. Saldırı yedi ayrı yerden eş zamanlı gerçekleştirildi. Azınlık Rus garnizonu kaleye girip saklandı. Binbaşı Fridrih Ştampel'in kumandan olarak tayin edildiği Semerkant'ta kalan Rus garnizonunda 600'a yakın⁵⁹ asker vardı.⁶⁰ Bunun dışında kendisini ve ailesini Rus askerlerinin korumasına teslim eden Semerkant'taki Hıristiyan ve Yahudiler kaçarak kaleye girip, Rus askerlerine yardım etmiştir.⁶¹

Semerkant'taki kanlı savaşların tanığı, ünlü Rus ressamı V. V. Vereshchagin kendisinin bir dizi resimlerinde bu olayları aksettirmiştir. Kaynak: https://www.wikiart.org/en/vasily-vereshchagin/all-works#!#filterName:Media_canvas.resultType:masonry, Erişim Tarihi: 13.07.2023, Saat: 22:00.

⁵² Lyko, *age*, s. 20-21.

⁵³ Sâmi, *Tuhfa-i Şahî*, vr. 232^b-233^a.

⁵⁴ Sâmi, *Tuhfa-i Şahî*, vr. 233^b.

⁵⁵ Sergei V. Bakhrushin, Vladimir Ya. Nepomnin, Valerii A. Shishkin (Ed.), *Istoriia Narodov Uzbekistana*, II, AN UzSSR, Taşkent 1947, s. 238.

⁵⁶ M. Terent'ev, Adil Dadhah önderliğindeki kıtayı-kıpçaklar ordusu sayısının 15 bin, Umar Biy önderliğindeki Semerkantlılar ordusu sayısının da yine 15 bin olduğunu kaydetmiştir. Bkz. Mikhail A. Terent'ev, *Istoriia Zavoevaniia Srednei Azii*, I, Tipo-Litografiia V. V. Komarova, St. Petersburg 1906, s. 453.

⁵⁷ Mirza Sâmi, Semerkant'ı işgal eden ordunun sayısı konusunda kesin bilgi vermemiştir.

⁵⁸ Rus kaynaklarında bu tarih 2 Haziran olarak kaydedilmiştir.

⁵⁹ Bu kalede mahsur kalan Rus sanatçı V. Vereshchagin'e göre Rus garnizonunda 500 asker vardı. Bkz. Vasili V. Vereshchagin, *Na Voine v Azii i Evrope. Vospomaniia Khudozhnika*, Tipo-Litografiia Vysochaishe Utverjd. Tovarishchestva I. N. Kushnerev I Ko, Moskva 1898, s. 7.

⁶⁰ A. Cherkasov, "Zashchita Samarkanda v 1868 Godu", *Voennyi Sbornik*, LXXV/39, St. Petersburg 1870, s. 41

⁶¹ Kol'devin, *age*, s. 15.

Kale içinde mahsur kalan Rus askerlerinin içeriden tüfek ve toplardan aralıksız ateş açmalarına rağmen Özbek birlikleri demir kenetler yardımıyla surlardan tırmanıp çıkarak kale içerisine girmeyi başardılar. Aynı zamanda Buhara ve Semerkant kapıları ateşe verildi ve buradan da Özbek savaşçılar kale içerisine girdi ve birkaç Rus askeri esir aldı.⁶² Kuşatma altındaki Rus ordusu arasında yer alan sanatçı V. Vereshchagin bu savaşı şöyle anlatıyor: "İşte Buhara'nın kapısı ... Hemen ilk saldırıda kapıyı kapattık. Düşman duvarlardan geri çekildi ve duvarlara bitişik evlere yerleşerek öldürücü ateş açmaya başladı: Onların tüfekleri çok kötüydü ve mermileri büyüktü ama isabetli ateş ediyorlardı, üstelik başarılı ok atıp hedefi vurmakta zorlanıyorduk, çünkü onlar küçük boşluk oyuklarından ateş ediyorlardı, biz ise yarı yıkılmış duvar sırtlarından ...".⁶³ Vatanseverler her ne kadar şevk ve cesurlukla mücadele etse de, savaşta silah gücünün belirleyici rol oynadığı âşikardır. Bu zayıf tüfeklerin bile sayısı çok azdı ve ordu esas olarak kılıçlarla, gönüllüler ise palalarla savaşıyordu. Vereshchagin'in anıları görüşümüzü doğruluyor: "Dışarıdaki gürültü gittikçe yaklaşıyordu. Binlerce sesin Allah! Allah! diye bağıışı boğuk kükremeye dönüşüyordu. Sonunda, öndekilerin figürü görüldü. Arkadakileri ileri çağırıyordu, hiçbiri ateş etmiyordu. Ellerindeki silah, kılıç ve sopadan ibaretti".⁶⁴ Buna rağmen iki taraf arasındaki mücadele çok şiddetli geçti. Kale içerisine girmeyi başaran Özbek askerleri bazen mühimmatsız bir şekilde, cansiperane mücadele etmekten de geri durmamışlardır: "Rus askerleri zor hareket ediyor, askerlerin sesi boğulduğundan dışarı çıkmıyor, her tarafı ok, top ve davul sesleri sarmıştı".⁶⁵ Binlerce Semerkantlı, Rus toplarından öldürülmesine rağmen, metanetle savaştı.

Kaynak: https://en.wikipedia.org/wiki/Russian_conquest_of_Central_Asia, Erişim Tarihi: 13.07.2023, Saat: 22:00.

Birinci günkü hücum sonucunda düşmanın 22 askeri öldürüldü ve 58 kişi yaralandı. Kuşatmanın ikinci gününde ise 150 kişi öldürüldü. Bundan sonra, kuşatma altında kalan Rus askerleri kalenin kalbi sayılan Emir Timur sarayına kapanarak korundular. Onlar son derece zor durumda kalmış, hatta ikinci günün kayıplarından sonra toplanan askeri konseyde kalenin ele geçirilmesi durumunda son ana kadar mücadele edip, son çare olarak da kendilerini patlatma kararı almışlar.⁶⁶

Bu sırada Zirabulak'ta Rus birliklerine karşı savaşan Emir Muzaffer, oğlu Katta Tora tarafından Semerkant'ın kuşatıldığı haberini alınca ikileme düştü. Bir yandan Rus birlikleri Buhara'ya yaklaşıyor, bir yandan da Abdülmelik'in halk nezdindeki itibarı artıyordu. Tora, Semerkant'ı ele geçirirse, zafer bayrağını kaldırmaya mukadderdi. Bu nedenle "emir onun yenilmesini ve yok edilmesini istiyordu".⁶⁷

Kaufman 2 Haziran'da Zirabulak yakınlarında emirin ordusuyla çatıştı ve onu mağlup etti. Kaufman'a Semerkant ayaklanması hakkında bilgi ulaşıtıktan sonra hızla Semerkant'a döndü. Kaufman'la sulh yapan Emir

⁶² Sâmi, *Tuhfa-i Şahî*, vr. 234-236.

⁶³ Vereshchagin, *age*, s. 10.

⁶⁴ Vereshchagin, *age*, s. 22.

⁶⁵ Konstantin K. Abaza, *Zavoevanie Turkestana: Rasskazy iz Voennoi İstorii, Ocherki Prirody, Byta i Nravov Tuzemtsev*, Tipografiia M. M. Stasiulevicha, St. Petersburg 1902, s. 162.

⁶⁶ Vereshchagin, *age*, s. 45.

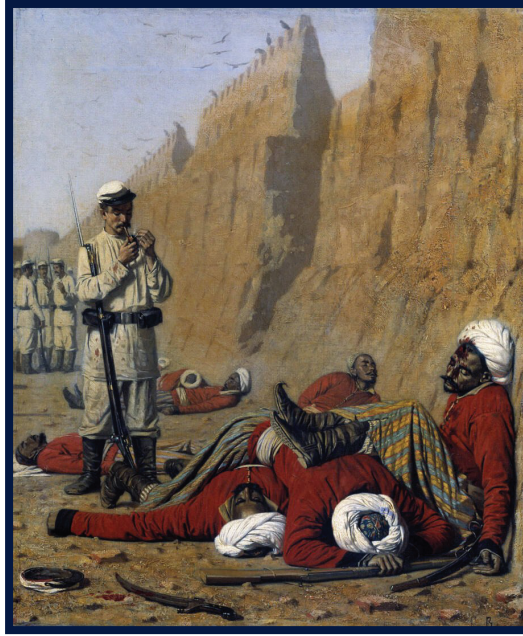
⁶⁷ Sâmi, *Tarih-i Salatin-i Mangitiya*, s. 86.

DEVLET GÜNEŞİNİN BATIŞA GEÇİŞİ: MİRZA SÂMÎ YORUMUNDA SEMERKANT İŞGALİ

Muzaffer, oğlunun "inadını dizginlemek"⁶⁸ amacıyla Muminbek Toksaba adlı kurnaz komutanına Abdülmelik'in ordusunu parçalama görevini verdi. Muminbek Toksaba, önemli kişilere "Rus ve Emir, sulh yaparak barıştı, şimdi birlikte Şehrisabz'a saldırmak istiyorlar" diye mektuplar yazdı.⁶⁹ "Tuhfa-i Şahî"de belirtildiğine göre, Kaufman da Semerkant'a dönerken aynı yalan haberi yaydı: "Buhara hükümdarı benimle barıştı ve Osman Müslim'i sayısız atlı ve sayısız Özbek askeriyle Şehrisabz ve Kitab üzerine gönderdi".⁷⁰ Buna inanan Kenagas valileri, ülkelerini korumak için Semerkant'tan ayrıldı. Sâmi'ye göre bu olay Abdülmelik'in ordusu arasında kaosa neden oldu. Özbek yurtseverlerinin bu savaşta verdikleri kahramanca mücadeleyi kaleme alan Avaz Muhammed Attar, "Aşiretler ittifakı iki üç gün daha birlik ve beraberlik içinde kuşatmaya karşı koysaydı, galip gelip Semerkant'ı Ruslardan kurtarmış olurdu" diye yakınıyor.

Böylece Semerkant Abdülmelik'in eline geçmek üzereyken, Şehrisabz ordusu savaş alanını terk ederek memleketine döndü. Burada meşru bir soru ortaya çıkıyor. Buhara orduları biraz daha inat ve çabayla kazanabilecekken neden sonuna kadar metanetle savaşmadı? Bu durum birliklerin askeri eğitimi, becerileri ve silahları arasındaki farkın yanı sıra, onların zihinsel ve duygusal durumlarıyla da ilişkilidir. 1864-1868 yılları arasında birçok muharebede yaşanan başarısızlıklardan sonra Orta Asyalılar, Rusları "yenilmez" olarak nitelendirdi ve daha ilk karşılaşmada cesaretlerini kaybederek, yeterli direnişi göstermeden savaş alanını terk etmeye adetlendi.

Katta Tora ordusu ve şehir halkı kuşatmaya devam etti. Ancak 8 Haziran'da Kaufman ve askerleri Semerkant'a ulaştı. Şehrin savunmacıları, düşmana karşı büyük cesaret, inat ve iradeyle mücadele etmesine rağmen askeri teçhizatı üstün olan Rus birliklerinin direncini kıramadı. Tora çaresiz kalıp, şehri terk etti. Ancak buna rağmen sekiz gün süren bu muharebede düşman ilk kez güçlü bir direnişle karşılaşmış oldu. Semerkant'ta 275 düşman askeri öldürüldü ve daha birçoğu yaralandı. Daha önce Rus ordusu savaşlarda hiç bu kadar büyük kayıp vermemişti. Ayaklanmanın bastırılmasının ardından 9 Haziran'da Semerkant'ta katliam başladı. Sâmi, "Tuhfa-i Şahî"de valinin isyancı şehir halkını vahşice cezalandırdığı, şehrin yağmalanmak üzere üç gün askerlere teslim edildiği ve ardından yakıldığına dair bilgileri kaydetmiştir.⁷¹ Yangın sırasında diğer binalarla birlikte kadim şehrin antik anıtları da yandı. Binlerce insan vuruldu. Şehir, Cengiz Han'ın işgalinden bu yana en büyük, benzeri görülmemiş trajediyi yaşadı.

Kaynak: https://www.wikiart.org/en/vasily-vereshchagin/all-works#!#filterName:Media_canvas,resultType:masonry, Erişim Tarihi: 13.07.2023, Saat: 22:00.

Rus ordusunun Semerkant ve Zirabulak'ta kazandığı zaferlerin ardından 10 Haziran günü Emir Muzaffer'in temsilcisi müzakereler yapmak üzere Semerkant'a geldi. 23 Haziran 1868'de barış antlaşması imzalandı. Buna

⁶⁸ Sâmi, *Tarih-i Salatin-i Mangitiya*, s. 89.

⁶⁹ Sâmi, *Tarih-i Salatin-i Mangitiya*, s. 90.

⁷⁰ Sâmi, *Tuhfa-i Şahî*, vr. 237^a.

⁷¹ Sâmi, *Tuhfa-i Şahî*, vr. 238^{a-b}.

göre, Buhara Emirliği, Rusya Devleti'nin vasalına dönüştü. Abdülmelik Tora ise, ömrünün sonuna kadar ülkesini işgalcilerden geri alma umuduyla yaşadı ve özgürlük mücadelesine öncülük etti.

SONUÇ

Tarih boyunca savaşların kaderini tayin etmede askeri teçhizatın oynadığı rol tartışılmaz bir gerçekliğe sahiptir. Yukarıda izah etmeye çalıştığımız işgal sürecinde Buhara, askeri olarak Rusya'nın çok gerisindeydi. Buhara birliklerinin sayıca fazla olmasına rağmen, silahları ve askeri teçhizatı dönemin şartlarına cevap vermeyecek nitelikteydi. Rus ordusu ise aksine sayıca az olmasına rağmen askeri eğitimleri yüksek olan, seçilmiş savaşıçılardan oluşuyordu. Rus komutası altında Kafkasya ve Kırım savaşlarında yetişmiş deneyimli subaylar ve Kazaklar savaşıyordu. Üstelik Cizzah yenilgisi Emir Muzaffer'in halk nezdinde bir hükümdar ve başkomutan olarak itibarını yerle bir etmişti. Semerkant savunmasının arifesinde, iç durumun karmaşıklığını ve bunun doğurabileceği sonuçları fark ederek sorunu zamanında çözemediği için Semerkant halkının desteğinden de mahrum kaldı. Ülkenin kaderinin belirlendiği bir dönemde, tahtın varisi olan oğluna karşı güvensizliği, güç ayrılığına yol açtı. Şehir valisinin halkın güvenini kazanamaması ve tecrübesizliği, ordu ile şehir halkı arasında düşmanlığın oluşmasına neden oldu. Emir politikasından sadece yerel halk değil, birçok yetkili ve ordu komutanları da memnun olmadığı için, ülkenin kaderinin belirlendiği bir dönemde emir onların desteğini de kaybetti. Bunun üzerine Semerkant ahalisinden sayılan, ancak farklı dini inançları nedeniyle belirli kısıtlamalar altında yaşamak zorunda kalan Yahudiler ve İranlılar, şehrin fethinde düşmana yakından yardım etti. Güçlerin bu şekilde dağınık olması savaşın sonucu üzerinde etkisini gösterdi. Ancak Semerkant savunmasının düzenlenmesinde yapılan tüm hatalara rağmen Semerkant'ı geri almak için Abdülmelik Tora önderliğinde düzenlenen kanlı muharebeler, yerel halkın iradesini düşmana gösterebildi. Bu durum, birçok araştırmacının da belirttiği gibi Orta Asya Müslümanlarının en ünlü siyasi ve dini merkezi sayılan Buhara'nın Rus ordusu tarafından tamamen işgal edilmesini engelledi.⁷²

KAYNAKÇA

ABAZA, Konstantin K., *Zavoevanie Turkestana: Rasskazy iz Voennoi İstorii, Ocherki Prirody, Byta i Nravov Tuzemtsev*, Tipografiia M. M. Stasiulevicha, St. Petersburg 1902.

Attor Hoqandi, Avaz Muhammad, "Tarih-i Jahonnamo-yi", *Sharq Yulduzi*, 8, çev. Sh. Vohidov, Taşkent 1991, ss. 119-137.

AYNÎ, Sadridin, "İstoriia Mangytskikh Emirov", çev. A. Starostina, *Sobranie Sochinenii*, 6, Khudozhestvennaia Literatura, Moskova 1975.

BABADZHANOV, Bakhtiyar, *Kokandskoe Khanstvo: Vlast', Politika, Religiia*, TIAS, Tokyo-Taşkent 2010.

BAKHRUSHİN, Sergei V., Nepomnin, Vladimir Ya., Shishkin, Valerii A. (Ed.), *İstoriia Narodov Uzbekistana*, II, AN UzSSR, Taşkent 1947.

CARRÈRE D'ENCAUSSE, Helene, "Systematic Conquest, 1865 to 1884", *In Central Asia: A Century of Russian Rule*, Edt. Edward Allworth, Columbia University Press, New York 1967, p. 131-150.

CHERKASOV, A., "Zashchita Samarkanda v 1868 Godu", *Voennyi Sbornik*, LXXV/39, St. Petersburg 1870, ss. 33-58.

DONİSH, Ahmad, *İstoriia Mangitskoi Dinastii*, çev. ve yay. haz. İna. A. Nadzhafova, Donish, Duşanbe 1967.

ESANOVA, Sharifa, "Bir Maktub Xususida", *O'zbekiston Tarixi Masalalari. Aspirantlarning Ilmiy To'plami*, Edt. F. H. Qosimov, Viloyat Bosmaxonasi, Buhara 1995, ss. 10-16.

EPIFANOVA, Larisa M., *Rukopisnye Istochniki po İstorii Srednei Azii Perioda Prisoedineniia ee k Rossii (Bukhara)*, Fan, Taşkent 1965.

⁷² Helene Carrère d'Encausse, "Systematic Conquest, 1865 to 1884", *In Central Asia: A Century of Russian Rule*, Edt. Edward Allworth, Columbia University Press, New York 1967, p. 131-150; Sadridin Aynî, "İstoriia Mangytskikh Emirov", çev. A. Starostina, *Sobranie Sochinenii*, 6, Khudozhestvennaia Literatura, Moskva 1975, s. 288.

DEVLET GÜNEŞİNİN BATIŞA GEÇİŞİ: MİRZA SÂMÎ YORUMUNDA SEMERKANT İŞGALİ

IVANOV, Pavel P., *Ocherki po Istorii Srednei Azii (XVI – Seredina XIX v.)*, Vostochnaia Literatura, Moskova 1958.

KHALFİN, Naftula A., *Politika Rossii v Srednei Azii (1857-1868 gg.)*, Vostochnaia Literatura, Moskova 1960.

KHALFİN, Naftula A., *Prisoedinenie Srednei Azii k Rossii*, Nauka, Moskova 1965.

KİNYAPİNA, Nina S., *Vneshniaia Politika Rossii vo Vtoroi Polovine XIX v.*, Vysshaia Shkola, Moskova 1974.

KOL'DEVİN, Nikolai, *Bitva Russkikh s Bukhartsami v 1868 g. i Geroicheskaia Oborona g. Samarkanda*, Tipografiia Tovarishchestva "Obshestvennaia Pol'za", St. Petersburg 1873.

LOGOFET, Dmitrii N., *Bukharskoe Khanstvo pod Russkim Protektoratom*, Izdal' V. Berezovskii, St. Petersburg 1911.

LYKO, Martin V., *Ocherk Voennykh Deistvii 1868 Goda v Doline Zarafshana*, Tip. Dep-Ta Udelov, St. Petersburg 1871.

Mirza Salimbek, *Tarih-i Salimi*, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Şarkşınaslık Enstitüsü Elyazması, İnv. № 2016.

MERT, Özcan, "Buhara Emirliği Elçisi Muhammed Parsa Efendi'nin İstanbul'daki Diplomatik Faaliyetleri (1867-1869)", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XV/1-2, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 1976.

ODİLOV, Abror A., *Buxoro Amirligida Milliy Ozodlik Harakatlari (Abdulmalik To'ra Boshchiligidagi Xalq Ozodlik Harakati Misolida)*, Özbekistan Milli Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Taşkent 2002.

Özbekistan Merkez Devlet Arşivi, F.İ.-125., F.İ.-126., F.İ.-715.

SADR ZİYO, *Zikr-i Saltanat-i Podshoh-i Xavonin-i Mangitiya Dar Mavarannahr*, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Şarkşınaslık Enstitüsü Elyazması, İnv. № 1304/III, vr. 38-53.

SÂMÎ, Mirza 'Abd Al-'Azim, *Tarih-i Salatin-i Mangitiya (İstoriia Mangytskikh Gosudarei)*, çev. L. M. Epifanova, Vostochnaia Literatura, Moskova 1962.

SÂMÎ, Mirza 'Abd Al-'Azim, *Tuhfa-i Şahî*, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Şarkşınaslık Enstitüsü Elyazması, İnv. № 2091.

SEREBRENNİKOV, Andrian G., "Turkestanskii Krai", *Sbornik Materialov dlia Istorii ego Zavoevaniia. 1866 god*, I, Tip. Shtaba Turkestanskogo Voennogo Okrug, Taşkent 1915.

SİMONOV, A. V., "Zavoevanie Samarkanda Tsarizmom", *Trudy Uzbekskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Novaia Seriya (10)*, Istoriia, Vypusk 1, Samarkand 1940, ss. 1-7.

SİMONOVA, Liudmila Kh., "Rasskazy Ochevidtsev o Zavoevanii Russkimi Samarkanda i o Semidnevnom Sidenii", *Istoricheskii Vestnik*, 9, 1904, ss. 844–866.

SODİQOV, Hamdam, *XX Asrning Boshida Chorizming Mustamlakachilik Siyosati va Istiqlol Uchun Kurash*, Özbekistan Milli Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Taşkent 1994.

SODİQOV, Hamdam, Shamsutdinov, R., Ravshanov, P., Usmonov, Q. (Ed.), *O'zbekistonning Yangi Tarixi. Birinchi Kitob. Turkiston Chor Rossiyasi Mustamlakachiligi Davrida*, Sharq, Taşkent 2000.

TERENT'EV, Mikhail A., *Rossia i Angliia v Srednei Azii*, Tipo-Litografiia V. V. Komarova, St. Petersburg 1875.

TERENT'EV, Mikhail A., *Istoriia Zavoevaniia Srednei Azii*, 1-3, Tipo-Litografiia V. V. Komarova, St. Petersburg 1906.

VERESHCHAGİN, Vasili V., *Na Voine v Azii i Evrope. Vospominaniia Khudozhnika*, Tipo-Litografiia Vysochaishe Utverjd. Tovarishchestva I. N. Kushnerev I K°, Moskova 1898.

VORONETS, Evstafii, "Vospominaniia o Zashchite Samarkanda v 1868 godu", *Voennyi Sbornik*, LXXXVII/39, St. Petersburg 1872, ss. 25-54.

ZİYOYEV, Hamid, *Turkistonda Rossiya Tajovuzi va Hukmronligiga Qarshi Kurash*, Sharq, Taşkent 1998.

https://en.wikipedia.org/wiki/Russian_conquest_of_Central_Asia, Erişim Tarihi: 13.07.2023, Saat: 22:00.

https://www.wikiart.org/en/vasily-vereshchagin/all-works#!#filterName:Media_canvas.resultType:masonry, Erişim Tarihi: 13.07.2023, Saat: 22:00.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

